

Universiteit
Leiden
The Netherlands

God van vooruitgang : de popularisering van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland (1857-1880)

Buitenwerf-van der Molen, M.F.

Citation

Buitenwerf-van der Molen, M. F. (2007, March 21). *God van vooruitgang : de popularisering van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland (1857-1880)*. Uitgeverij Verloren, Hilversum|Department History of Christianity and Social Sciences, Faculty of Theology, Leiden University. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/11453>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/11453>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

7

Het godsdienstonderwijs

Omdat het modernisme een nieuwe kerkelijke stroming was, die haar positie in het kerkelijke spectrum moest legitimeren, was het van belang de jeugd te onderrichten in de modern-theologische beginselen. In hun strijd voor een zelfstandige vorm van modern-theologisch godsdienstonderwijs konden de modernen profiteren van de nieuwe onderwijswet van 1857. Met het moderne godsdienstonderwijs versterkten ze de geloofwaardigheid van het modernisme in eigen kring, en gaven ze vorm aan hun identiteit. Ze benadrukten, onder verwijzing naar de nieuwe onderwijswet, dat de godsdienstige opvoeding een taak was voor gezin en kerk.¹

1 Discussie over de positie van het godsdienstonderwijs

Aan het eind van de achttiende eeuw kwam in Nederland, ten tijde van de Bataafse Republiek, langzaam een onderwijshervorming op gang.² In 1796 stelde de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in opdracht van een nationale commissie een rapport op, waarin onder andere de nationalisering van het onderwijs bepaald werd. De staat moest in het vervolg de lagere scholen controleren. Op alle scholen moest men dezelfde leermethode hanteren en klassikaal lesgeven, wat in die tijd nog niet gebruikelijk was. Vorm en inhoud van het onderwijs werden geüniformeerd en gestandaardiseerd.³ Verder bevatte het rapport praktische aanbevelingen, onder an-

¹ Zie bijvoorbeeld W. de Meijjer, *Schoolwetsherziening niet wenschelijk. Een woord ter verdediging van het openbaar lager onderwijs*, Krommenie 1869, 11, die hier artikel 23 (de wet op het lager onderwijs van 1857) citeert en vervolgens uitlegt waarom het godsdienstonderwijs aan de kerkgenootschappen moet worden overgelaten.

² De volgende schets over de situatie in het lager onderwijs in de negentiende eeuw is grotendeels gebaseerd op de volgende werken: A.A. de Bruin, *Het ontstaan van de schoolstrijd. Onderzoek naar de wortels van de schoolstrijd in de Noordelijke Nederlanden gedurende de eerste helft van de 19de eeuw*; een cultuurhistorische studie, s.l. 1985; D. Langedijk, *De schoolstrijd in de eerste jaren na de wet van 1857 (1857-1866)*, Kampen 1937; J. Lenders, *De burger en de volksschool. Culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming. Nederland 1780-1850*, Nijmegen 1988; B. Kruithof, *Zonde en deugd in domineesland. Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding. Zeventiende tot twintigste eeuw*, Groningen 1990; H. Knippenberg, *Deelname aan het lager onderwijs in Nederland gedurende de negentiende eeuw*, Amsterdam 1986; J.W.G. Jansing en L. Dasberg, 'Onderwijs', in: *AGN* 12, 210-231; J.A. de Kok, 'Kerken en godsdienst: het uiteengaan van kerk en school', in: *AGN* 12, 232-250.

³ Lenders, *De burger en de volksschool*, 36-38; De Bruin, *Het ontstaan van de schoolstrijd*, 188-189.

1. Dorpskinderen komen uit school.

dere om schoolgebouwen beter uit te rusten, en meer beleidsmatige aanbevelingen, bijvoorbeeld ter verbetering van de verbinding tussen onderwijs en maatschappij.

In de nieuwe schoolwet van 1801 werd onderscheid gemaakt tussen openbaar onderwijs, gefinancierd door de staat, en bijzonder onderwijs, gefinancierd met het schoolgeld betaald door ouders. In deze tijd duidde de term 'bijzonder' in principe op de financiering van de school. Omdat mensen van één bepaald kerkgenootschap deze scholen financieel ondersteunden, bezochten in de praktijk kinderen van dat kerkgenootschap die school. Aan het bijzonder onderwijs namen voor het grootste gedeelte kinderen uit goeude kringen deel.⁴ Vanaf 1806 rekende men ook scholen die betaald werden door particuliere instellingen, zoals "het Nut", tot het bijzonder onderwijs. Het klassenverschil tussen openbare scholen, bestemd voor de volksklasse, en bijzondere scholen, bestemd voor de hogere klassen, werd door de

⁴ Lenders, *De burger en de volksschool*, 39.

nieuwe wet nog groter dan het al was. Op iedere school werd de nationale schoolwet van kracht en hield de staat toezicht.⁵ De staat zou, als gevolg van de scheiding van kerk en staat in 1796, geen leerstellig christelijk onderwijs kunnen verzorgen. Over het godsdienstonderwijs werd een overeenkomst gesloten: op gezette tijden mocht christelijk godsdienstonderwijs worden gegeven op openbare scholen. De kerken droegen hiervoor verantwoording.⁶

In de tweede helft van de negentiende eeuw werd de wet ten aanzien van het godsdienstonderwijs op openbare lagere scholen aangescherpt. Initiatiefnemer was de jurist J.J.L. van der Brugghen (1804-1863). Van der Brugghen was van 1856 tot 1858 kabinetsleider en minister van justitie, en gold als antirevolutionair, alhoewel zijn ideeën over het onderwijs afweken van die van andere antirevolutionairen als G. Groen van Prinsterer (1801-1876). Van der Brugghen wenste de verschillende kerkgenootschappen dichter bij elkaar brengen. Om dit te realiseren moest men volgens hem bij de jeugd beginnen. Van der Brugghen was dan ook voorstander van een zogenaamd 'evangelisch-christelijk' onderwijs, dat niet onder toezicht van één bepaald kerkgenootschap stond.⁷

Op zijn initiatief ontstond in 1857 de nieuwe wet op het lager onderwijs, waarin vastgelegd werd dat kinderen opgeleid zouden worden tot 'alle christelijke en maatschappelijke deugden'. Ook bijzondere scholen kregen nu recht op gemeentelijke of provinciale subsidie. Voorwaarde voor het ontvangen van een dergelijke bijdrage was dat kinderen van elke godsdienstige overtuiging er geaccepteerd werden. Scholen die hieraan niet voldeden hadden geen recht op zo'n subsidie.⁸ Deze wet bepaalde dan ook dat elke onderwijzer zich moest onthouden van enig leerstellig onderwijs, om te voorkomen dat andersdenkenden geestelijke schade zou worden berokkend.⁹ Het geven van 'leerstellig' christelijk godsdienstonderwijs werd dus verboden.¹⁰ De staat wilde op deze manier het godsdienstonderwijs tot een taak van de kerk maken. Schoolgebouwen waren beschikbaar voor godsdienstonderwijs, maar alleen buiten de gewone schooluren.¹¹ Bij het van kracht worden van de nieuwe schoolwet in 1861 kwam vast te staan dat het door de staat gesubsidieerde onderwijs in godsdienstig opzicht volstrekt neutraal diende te zijn.¹²

De onderwijswet van 1857 had een zodanig elastisch karakter dat deze op vele manieren geïnterpreteerd kon worden. Duidelijk was dat het dogmatische godsdienstonderwijs tot het verleden diende te behoren. Minder duidelijk was wat 'kinderen opleiden tot alle christelijke en maatschappelijke deugden' inhield. Wat werd er onder deze 'deugden' verstaan en in hoeverre stond deze wet niet toch het geven

⁵ Lenders, *De burger en de volksschool*, 43.

⁶ De Bruin, *Het ontstaan van de schoolstrijd*, 191-193.

⁷ De Bruin, *Het ontstaan van de schoolstrijd*, 230-235.

⁸ Knippenberg, *Deelname aan het lager onderwijs in Nederland gedurende de negentiende eeuw*, 49.

⁹ De Bruin, *Het ontstaan van de schoolstrijd*, 234.

¹⁰ Jansing en Dasberg, 'Onderwijs', 225.

¹¹ Knippenberg, *Deelname aan het lager onderwijs in Nederland gedurende de negentiende eeuw*, 49.

¹² De Kok, 'Kerken en godsdienst', 234.

van leerstellig godsdienstonderwijs toe? Deze wetstekst leek zo ontworpen te zijn dat er recht gedaan kon worden aan de vele opvattingen die er in de kerken en onder de gelovigen over het godsdienstonderwijs leefden, maar was daardoor ook vatbaar voor diverse interpretaties en kritiek. Dit merkte ook de moderne predikant A.W. van Campen op, die het genre van de roman gebruikte om zijn opvattingen over het onderwijs voor het voetlicht te brengen:

Men heeft die woorden in de wet opgenomen, om (...) den menschen zand in de oogen te strooijen. Christelijke deugden heeft men gezegd, om de voorstanders der afzonderlijke scholen, de mannen, die van geen godsdienstlooze school wilden hooren, te verblinden, en men heeft er maatschappelijke bijgevoegd, om de andere partij te believen en haar te doen zien, dat men met dat Christelijk zooveel bijzonders niet bedoelde, geen kwaad in den zin had.¹³

Veel antirevolutionaire politici, onder wie G. Groen van Prinsterer, waren felle tegenstanders van de nieuwe schoolwet vanwege het feit dat deze op vele manieren geïnterpreteerd kon worden. De in de wet genoemde 'christelijke en maatschappelijke deugden' waren volgens hen niets anders dan 'rationalistisch geteem' en 'verloochening van het christendom'.¹⁴ Om de jeugd van een toekomst te verzekeren was het noodzakelijk een steviger christelijk fundament te leggen, door middel van dogmatisch godsdienstonderwijs.¹⁵

Voor Groen van Prinsterer betekende de komst van de nieuwe schoolwet een persoonlijke nederlaag. Hij was bevriend met de ontwerper van de wet, zijn partijgenoot Van der Brugghen, en had verwacht dat deze zijn standpunt inzake de schoolwet zou verdedigen. Groen van Prinsterer was een voorstander van dogmatisch protestants-christelijk onderwijs op de openbare school. Toen de nieuwe schoolwet van Van der Brugghen een feit was, legde Groen van Prinsterer openblikkelijk zijn kamerlidmaatschap neer. De vriendschap met Van der Brugghen was voorgoed ten einde.¹⁶

Veel rechtzinnige christenen waren van mening dat de openbare school kinderen ongelovig maakte, omdat er nauwelijks aandacht werd besteed aan godsdienst en des te meer aan natuurwetenschappelijk onderwijs. Bovendien waren onderwijzers onafhankelijker geworden doordat hun salaris aanzienlijk verhoogd was en ze niet meer gecontroleerd werden door de kerk. Daardoor kregen zij meer invloed op de inhoud van de lessen. Rechtzinnigen waren bang dat er ook hierdoor steeds minder godsdienstig onderwijs werd gegeven. In hun ogen werd de openbare school langzamerhand tot een soort kweekvijver van het modernisme.¹⁷ De moderne predikant

¹³ Van Campen, *Kijkjes in het leven van een dorpspredikant* 1, 112.

¹⁴ J.C. Boogman, 'De conservatief-liberalen (doorgaans) aan het bewind 1853-1862', in: *AGN* 12, 379-398, hier 391.

¹⁵ Kruithof, *Zonde en deugd in domineesland*, 235; Jansing en Dasberg, 'Onderwijs', 225; De Kok, 'Kerken en godsdienst', 233.

¹⁶ Boogman, 'De conservatief-liberalen (doorgaans) aan het bewind 1853-1862', 389-391; Kruithof, *Zonde en deugd in domineesland*, 103.

¹⁷ Kruithof, *Zonde en deugd in domineesland*, 215.

W. de Meijier bracht hiertegen in dat deze beschuldiging van de rechtzinnigen, namelijk 'dat de wet moderne secte-scholen maakt van het openbaar onderwijs' op een 'logische fout' berustte.¹⁸ De wet schreef de onderwijzer voor om kinderen 'algemeen-christelijke deugden' bij te brengen, maar niet – aldus De Meijier – om hun te leren of dergelijke deugden al dan niet het wezen van het christendom uitmaakten. In de geschiedschrijving bleek deze beschuldiging aan het adres van de modernen echter hardnekkig: D. Langedijk stelde in 1937 dat de leiders van het modernisme zich bedienden van de volgens hem toen nog onwetende en zo goed als ongeschoolde onderwijzers om hun ideeën te verspreiden; zo hielden F. Rauwenhoff en E.J.P. Jorissen bijvoorbeeld cursussen voor aankomende onderwijzers om hen – volgens Langedijk – op de hoogte te brengen van 'de z.g.n. resultaten van de Bijbelcritiek'.¹⁹

De modernen grepen de nieuwe schoolwet van 1857 aan om hun positie inzake het onderwijs te versterken. Zij waren grote voorstanders van het scheiden van staat en kerk: het onderwijs, dat onder toezicht stond van de staat, moest vrij zijn van kerkelijke bemoeienis. Het geven van specifiek godsdienstonderwijs was volgens de modernen een taak van kerk en gezin. De school moest geen dogmatiek onderwijzen, maar slechts een christelijke geest ademen en de kinderen algemeen-christelijke normen en waarden bijbrengen.

2 De modernen en de openbare school

Dat zij voorstanders waren van het openbaar onderwijs betoogden de modernen in allerhande publicaties.²⁰ Door de problematiek rondom het onderwijs te populariseren, onder andere in romans en korte verhalen, probeerden ze hun publiek van het nut van het openbaar onderwijs te overtuigen. Daarbij hielden ze hun lezers voor dat het subsidiëren van het bijzonder onderwijs door de staat een slechte zaak was: hierdoor zou volgens de modernen een wildgroei aan diverse scholen van verschillende kerkgenootschappen ontstaan.

De modernen profiteerden van de nieuwe onderwijswet. Ze maakten onderscheid tussen de taken van de school, die van de kerk en die van het gezin. De school diende kinderen betrouwbare, eigentijdse en wetenschappelijk verantwoorde kennis te verschaffen en was 'bestemd om de jeugd tot bruikbare en nuttige bur-

18 De Meijier, *Schoolwetsherziening niet wenschelijk*, 17.

19 Langedijk, *De schoolstrijd in de eerste jaren na de wet van 1857*, 60.

20 Artikelen en brochures waarin door de modernen wordt gepleit voor het openbaar onderwijs zijn bijv.: Anoniem, 'Bijzonder christelijk onderwijs', in: *Stichtelijke Blaadjes* 70, z.j.; J.F. Corstius, 'Catechisatie', in: *De nieuwe richting in het leven* 1 (1868), 241-256; J.P. Heukelom, 'Een kort woord aan Christenen in Nederland, naar aanleiding der onderwijs-kwestie onzer dagen', in: *Geloof en leven* 3 (1869), 178-191; De Meijier, *Schoolwetsherziening niet wenschelijk*; Mosselmans, *School, huis en kerk*; W. Reilingh, 'Godsdienst en school', in: *De nieuwe richting in het leven* 1 (1868), 129-138; W. Zaalberg, 'Aan Neêrlands vrouwen en moeders', in: *De nieuwe richting in het leven* 2 (1869), 129-143. Al deze artikelen en brochures zijn gepubliceerd aan het einde van de jaren zestig van de negentiende eeuw. In die tijd gold de onderwijswet van 1857; deze werd in 1878 herzien.

gers voor Maatschappij en Staat te vormen'.²¹ De kerk was er voor de religieuze bagage.²² Volgens de modernen was het onmogelijk op een openbare school verantwoord godsdienstonderwijs te verzorgen, omdat men er nooit zeker van kon zijn dat dit onderwijs strookte met de godsdienstige opvattingen van alle leerlingen. Als werd onderwezen dat Jezus wonderen had gedaan, konden joodse en modern-christelijke kinderen in de war raken.²³ De openbare school zou daarom absoluut onpartijdig moeten zijn:

De school leert Jezus, waar de geschiedenis het vordert kennen, als een godsdienstleeraar te *Nazereth* voor 18 eeuwen geboren, de Kerk leert hem vereeren als den Heiland der wereld; dit kan, dit mag de onderwijzer op school niet verkondigen, hij kan in zijne voorstelling voor mij dwalen en immers den Israëliet kwetsen?²⁴

De modernen waren dus duidelijk voorstanders van een strikte scheiding tussen onderwijs en godsdienst. De school kon kinderen tot 'kundige, deugdzame, bruikbare huisvaders en staatsburgers' maken; de kerk maakte ze tot 'hemelburgers'.²⁵

Tijdens de catechisatie, verzorgd door een predikant of godsdienstonderwijzer, konden kinderen volgens de moderne predikant J.F. Corstius op de hoogte gebracht worden van modern-theologische ontwikkelingen. Op bijzondere scholen zouden kinderen van modern-godsdienstige ouders in verwarring raken, omdat ze rechtzinnige godsdienstige beginselen bijgebracht zouden krijgen. Uiteindelijk zou dit volgens Corstius leiden tot atheïsme:

Zij [bijzondere scholen] zijn niet wenschelijk, omdat zij kweekscholen zijn van godsdienstaat, kweekscholen van godsdienstverwarring, die uitloopt op totale godsdiensteloosheid.²⁶

Veel moderne predikanten wilden kinderen beschermen tegen de invloed van de rechtzinnigheid door ze zo min mogelijk in contact te laten komen met een christelijke visie die in strijd was met de modern-godsdienstige. Ze waren bang dat het christelijke bijzonder onderwijs het modernisme in problemen zou brengen. Daarom stelden ze dat kinderen door deel te nemen aan de catechisatie vanaf het aller-eerste begin vertrouwd konden raken met de modern-theologische opvattingen. Als kinderen van jongsaf aan bekend waren met het modernisme, kon het in deze nieuwe generatie beter beklijven dan in de oudere generaties het geval was; daarom vonden de modernen de combinatie van openbaar onderwijs en catechisatie op modern-theologische grondslag noodzakelijk.

De moderne predikanten stelden zich tot taak ouders ervan te overtuigen dat het openbaar onderwijs het beste was voor hun kinderen. Dat was geen gemakkelijke

21 Heukelom, 'Een kort woord aan Christenen in Nederland', 179.

22 Zie ook De Meijer, *Schoolwetsherziening niet wenschelijk*, 20-21.

23 Heukelom, 'Een kort woord aan Christenen in Nederland', 182-183. Vgl. De Kok, 'Kerken en godsdienst', 233.

24 Heukelom, 'Een kort woord aan Christenen in Nederland', 183.

25 Heukelom, 'Een kort woord aan Christenen in Nederland', 183.

26 Corstius, 'Catechisatie', 243; zie ook De Meijer, *Schoolwetsherziening niet wenschelijk*, 25-26.

opdracht: het publiek van de modernen bestond grotendeels uit gegoede burgers. Deze mensen waren over het algemeen geneigd hun kinderen naar het bijzonder onderwijs te sturen, meestal particulier onderwijs dat bestemd was voor de rijkere lagen van de bevolking. Openbare scholen stonden bekend als 'volksscholen'. Openbaar onderwijs was traditioneel met name bedoeld voor de minder bedeelden, omdat het vaak door de plaatselijke overheid werd gefinancierd.²⁷ Er was behoorlijk wat overtuigingskracht voor nodig om deze ouders zover te krijgen hun kinderen naar een 'volksschool' te sturen.

Moderne predikanten gebruikten in hun verhalende werken graag de literaire setting van een klein dorpje waar zich problemen tussen de modernen en de rechtzinnigen voordeden, als analogie voor de situatie van hun lezers.²⁸ Zo ook met betrekking tot het onderwijs. In het verhaal 'Bijzonder christelijk onderwijs', dat verscheen in de serie *Stichtelijke Blaadjes*, is de ik-persoon een 'burgerman' die 'niet geleerd' is. Zijn oudste zoon moet binnenkort voor het eerst naar school, en de vader twijfelt of hij hem naar de openbare of de 'christelijk-nationale' school zal sturen.²⁹ Er is in het dorp een strijd gaande tussen de verschillende lagere scholen:

Er zijn bij ons twee scholen: de gemeente-school, ook wel de *openbare* genoemd, en een andere die men de *christelijk-nationale* heet. De laatste heeft op ons dorp al heel wat strijd veroorzaakt. De meester van de *bijzondere* houdt maar vol dat de *openbare* school godsdienstloos is, dat de kinderen er misschien wel veel leeren, maar er toch worden opgevoed tot heidensch ongelooft.³⁰

De vader vindt het belangrijk dat kinderen leren verdraagzaam en vredelievend te zijn; het uit het hoofd leren van psalmverzen en catechismusvragen draagt daaraan weinig bij. Sterker nog, het aanleren van een bepaalde rechtlijnige dogmatiek leidt naar zijn mening alleen maar tot onverdraagzaamheid en godsdienstaat. Toch moet er wel rekening worden gehouden met het 'ontluikende kinderlijk-vrome gemoedsleven'. Het bijbrengen van wetenschappelijke kennis alleen is onvoldoende; er moet het juiste midden gevonden worden tussen het vergaren van kennis en het aanleren van christelijke waarden en deugden. Zowel op een bijzondere als op een openbare school kan echter op een onchristelijke manier les worden gegeven: het christelijke gehalte is niet afhankelijk van de hoeveelheid bijbelteksten of catechismusvragen die de leerlingen voorgeschoteld krijgen. Het komt dus niet aan op de naam van de school, maar op het karakter ervan en op de sfeer die er heerst. Daarom besluit de vader uiteindelijk zijn kind naar de openbare school te sturen, zodat

27 Knippenberg, *Deelname aan het lager onderwijs in Nederland gedurende de negentiende eeuw*, 195-196.

28 Zie bijvoorbeeld: Anoniem, 'Bijzonder christelijk onderwijs'; Van Campen, *Kijkjes in het leven van een dorpspredikant*; Van Campen, *Een paar ijveraars voor de leer*; Van der Hoeve, *Menschenwaan en Christendom*; Hugenholtz, *Geloofsstrijd*.

29 De 'Vereeniging ter bevordering van het Christelijk Nationaal Schoolonderwijs' was opgericht ter verdediging van het christelijk bijzonder onderwijs. In 1860 werd Groen van Prinsterer voorzitter van deze vereniging. Kruithof, *Zonde en deugd in domineesland*, 200. BL 3, 150-151.

30 Anoniem, 'Bijzonder christelijk onderwijs', 1.

zijn kind tot een ‘verstandig, maar ook tot een godsdienstig man zal worden gevormd’.³¹

Met dergelijke verhalen, die in sommige gevallen een weerslag vormden van hun eigen wederwaardigheden als predikant, probeerden de modernen aansluiting te zoeken bij de leefwereld van hun lezers. De argumenten voor het openbaar onderwijs werden op een heldere manier en in een goed leesbare vorm uiteengezet. Dit soort werken diende zowel ter lering als ter vermaak.

Ook in Van Campens *Kijkjes in het leven van een dorpspredikant* (1865) werd de strijd tussen openbaar en bijzonder onderwijs gethematiseerd. Het verhaal speelt zich af in een dorp, Versveld, waarvoor zeer waarschijnlijk het Noord-Hollandse plaatsje Andijk model heeft gestaan, waar Van Campen van 1859 tot 1865 predikant was. Het verhaal ‘Een schoolinwijding’ handelt over de opening van de nieuwe (lagere) openbare school (in Andijk werd op 1 januari 1862 inderdaad een nieuwe openbare school geopend), waarbij ook de predikant een toespraak houdt. Na de officiële opening ontstaat onder de vooraanstaanden van het dorp een discussie over de nieuwe onderwijswet: moet er op de openbare school nu wel of geen plaats zijn voor het godsdienstonderwijs? De predikant is een groot voorstander van de nieuwe onderwijswet en daarmee een tegenstander van het geven van godsdienstonderwijs op de openbare school. Hij meent namelijk dat het gevaar bestaat dat, wanneer de godsdienstige denkbeelden van predikant en leraar niet stroken, de een moet afbreken wat de ander heeft opgebouwd. In een plaats waar meer leraren lesgeven wordt de problematiek nog versterkt:

Wij hebben hier slechts één onderwijzer, maar denk u eene gemeente, waar er twee of drie zijn, die, en dit kan onmogelijk anders, elk hunne eigene meeningen en denkbeelden hebben. Van die allen krijgt de predikant de leerlingen op zijne catechisatie. Verbeeld u, wat een Babel van spraakverwarring!³²

Dankzij de nieuwe onderwijswet is het geven van godsdienstonderwijs gelukkig een taak van de kerk geworden; nu moet dan ook de predikant van een gemeente, eventueel met hulp van ‘catechiseermeesters’, het godsdienstonderwijs verzorgen. De leden van de gemeente dienen hier dan wel een financiële bijdrage voor over te hebben:

Met er over te klagen en te treuren komen wij niet verder. De handen moeten uit de mouw. Wat wij door de nieuwe wet op het onderwijs dan zoogenaamd verloren hebben, dat moeten wij op eene andere wijze trachten te vergoeden. Maar dat kost geld, en waar daarvan sprake is, daar klopt men bij velen aan eens dooven mans deur.³³

Van Campens verhaal is een voorbeeld van de pogingen die moderne predikanten deden om gemeenteleden te overtuigen dat kinderen het beste af waren met een combinatie van openbaar onderwijs en modern-theologisch godsdienstonderwijs.

³¹ Anoniem, ‘Bijzonder christelijk onderwijs’, 4.

³² Van Campen, *Kijkjes in het leven van een dorpspredikant* 1, 107.

³³ Van Campen, *Kijkjes in het leven van een dorpspredikant* 1, 115.

In het openbaar onderwijs werden ze niet geconfronteerd met traditioneel-christelijke geloofsopvattingen, en er kon dan tijdens de lessen op school geen conflict ontstaan tussen de geloofsopvattingen van een rechtzinnige docent en een kerkelijk moderne leerling. De modernen profiteerden van de nieuwe onderwijswet omdat ze met behulp van deze wet het bestaan van verzelfstandigd modern-theologisch godsdienstonderwijs konden legitimeren. Door deze verzelfstandiging konden verschillende godsdienstige opvattingen in het onderwijs vreedzaam naast elkaar bestaan. Met hun betoog voor het openbaar onderwijs en tegen de subsidiëring van het bijzonder onderwijs aanvaardden modernen het godsdienstig pluralisme in Nederland en gaven ze het vorm in het lager onderwijs. Wellicht was dit ook een poging van de modernen om de politiek ervan te overtuigen de subsidiëring van het bijzonder onderwijs geheel en al af te schaffen. Door religie tot een privé-zaak te verklaren konden de modernen tevens hun eigen religieuze standpunt versterken in een omgeving die hun over het algemeen niet gunstig gezind was.

3 Modern godsdienstonderwijs in de praktijk

De nieuwe onderwijswet, die de taak van het verzorgen van godsdienstig onderricht bij de kerken legde, maakte het voor predikanten des te belangrijker om inhoud en vorm van het modern-theologische godsdienstonderwijs nader te bepalen.³⁴

De moderne predikant A.G. van Hamel beschreef hoe dit godsdienstonderwijs er inhoudelijk uitzag. Duidelijk wordt dat de historische bijbelkritiek het hoofdbestanddeel van dit onderwijs vormde; in *Belijdenis-doen*, een modern-theologische novelle, volgen we de gedachtegang van een moderne predikant over de manier waarop hij belijdeniscatechisatie gaf:

Gestreng had zijne kritiek de evangeliën doorgebladerd en losgescheurd; doch het was niet alleen geweest om zijne leerlingen het bonte spel van geschiedenis en legende te doen bewonderen. Het was vooral geweest om hen het reine beeld van den menschenzoon in zijn stillen eenvoud te doen liefhebben (...).³⁵

Ook het bestaan van God werd tijdens de catechisatie uitvoerig bediscussieerd, 'niet, om na het afbreken van al de bruggen der oude bewijzen voor Gods bestaan, die jeugdige twijfelaars voor een gapenden afgrond te laten staan', maar om de leerlingen te laten zien dat de mens behoefte heeft aan een goddelijk wezen.³⁶ Van Hamel benadrukte dat veel zaken kritisch werden besproken; dit gebeurde niet om het geloof van de leerlingen, die 'geboren en opgevoed' zijn in de 'eeuw van het realis-

³⁴ De onderwijswet had betrekking op het lager onderwijs; het kerkelijk godsdienstonderwijs was echter bestemd voor mensen van diverse leeftijden. De beschrijvingen van moderne predikanten handelden dan ook over het godsdienstonderwijs aan mensen van diverse leeftijden.

³⁵ A.G. van Hamel, *Belijdenis-doen. Een schetsje uit de Kerkelijke en Onkerkelijke Wereld*, Arnhem 1883² (eerste druk 1873), 28-29.

³⁶ Van Hamel, *Belijdenis-doen*, 29.

me', af te breken, maar om hun een geloof te bieden dat stand kon houden in de moderne tijd.³⁷

De moderne predikant F. Rauwenhoff, een broer van de Leidse hoogleraar kerkgeschiedenis L.W.E. Rauwenhoff, zette uiteen welk doel de modernen met hun geloofsonderricht voor ogen hadden.³⁸ Hij betoogde dat het van belang was dat de moderne predikanten zich op dit onderwijs richtten omdat het volk onderwezen moest worden in de moderne beginselen. Er bestond een dringende behoefte aan hervorming van het godsdienstonderwijs; daarom moest het onderwijsmateriaal gemoderniseerd worden. Om te voorkomen dat een predikant 'jonge kinderen en bejaarden, die niet konden lezen, zoowel als zeer ontwikkelden en beschaafden' tegelijkertijd zou onderwijzen, was het noodzakelijk om het godsdienstonderwijs in te delen in verschillende niveaus.³⁹ Het lager onderwijs moest erop gericht zijn 'de godsdienst van het hart aan te kweeken, en de wijze te doen kennen, waarop die godsdienst in onze tegenwoordige maatschappij zich heeft te openbaren'. Het middelbare godsdienstonderwijs was bedoeld om de mens als godsdienstig wezen te leren begrijpen.⁴⁰

De modernen gaven aan wat er veranderd kon worden aan de traditionele vorm van catechisatie, die voor een groot deel bestond uit het van buiten leren van de Heidelbergse Catechismus.⁴¹ Ze speelden hierbij in op de sentimenten van de ouders door hen eraan te herinneren hoe vreselijk ze het zelf hadden gevonden om als kind naar de catechisatie te gaan:

Hoe het godsdienst-onderwijs thans is moogt ge zelf beslissen, maar roep het u voor den geest, gelijk het voor 50 jaar in vele gemeenten van ons vaderland was. Men noemt het ten platten lande ten gevolge daarvan nog "vraagleeren".⁴²

De catechisatie mocht niet verworden tot een 'fabriek van leden voor de kerk', een 'voorzeggerij om tot nazeggen af te rigten'.⁴³ Er moest een einde komen aan het zogenaamde 'vraagleren' en aan het idee dat met het doen van belijdenis de ellende van de catechisatie afgelopen was. Voor sommigen was de belijdenis namelijk niet meer dan een 'fashionable pleisterplaats (...) op weg (...) naar salon en balzaal, naar de akademie en het handelskantoor', een hindernis die genomen moest worden om

37 Van Hamel, *Belijdenis-doen*, 30.

38 Zie F. Rauwenhoff, 'Godsdienstonderwijs', in: *Theologisch Tijdschrift* 1 (1867), 561-595, waarin hij een aantal moderne geschriften voor het godsdienstonderwijs besprak. Zie ook Herderscheê, *De modern-godsdienstige richting in Nederland*, 345-347.

39 Rauwenhoff, 'Godsdienstonderwijs', 562. Uit dit citaat wordt ook duidelijk dat niet alleen kinderen, maar ook volwassenen (de term 'bejaard' had de betekenis 'volwassen') godsdienstonderwijs genoten, zie ook Bos, *In dienst van het Koninkrijk*, 73: 'Bij deze "bejaarden" moest de leraar erop bedacht zijn dat velen (nog) niet konden lezen.'

40 Rauwenhoff, 'Godsdienstonderwijs', 563. Overigens hadden niet alleen de moderne predikanten de gewoonte om hun leerlingen naar leeftijd en niveau in te delen. Al in 1816 schreef de hervormde synode de predikanten voor bij de catechisatie een onderverdeling naar leeftijd te maken en veel predikanten volgden dit advies op; zie Bos, *In dienst van het Koninkrijk*, 72-73.

41 Kruithof, *Zonde en deugd in domineesland*, 132.

42 Reilingh, 'Godsdienst en school', 136; zie ook Bos, *In dienst van het Koninkrijk*, 73.

43 Corstius, 'Catechisatie', 246.

een sociaal-economisch acceptabele positie te verwerven.⁴⁴ Dit was niet wat de modernen met hun onderwijs beoogden:⁴⁵

Ongodsdienstig is de catechisatie, wanneer zij niets meer is dan wat zij genoemd wordt: “het vrageleeren,” als de dominé de leerlingen als botterikken, dommen en blinde vinken of papegaaijen behandelt, die eenmaal het geleerde lesje moeten opzeggen, onder den naam van “belijdenis afleggen” – ja wèl afleggen, even als men een zwaar pak zuchtend aflegt, met de stille gedachte: – Goddank, nu ben ik er af!⁴⁶

Traditionele vragenboeken hadden schade aangericht omdat de vragen zo waren geformuleerd dat leerlingen ze niet konden begrijpen: leerlingen moesten veel aannemen op gezag van een leermeester. Als de catechisatie enkel en alleen bestond uit ‘vraagleren’ zouden kinderen verveeld raken en daardoor een afkeer krijgen van het geloof. Bovendien oefenden ze niet in het zelfstandig nadenken. De predikant of leeraar moest kinderen daarom leren om zelf vragen te stellen. De beste handleiding bij het geven van godsdienstonderwijs bleef de bijbel zelf.

De moderne predikanten waren overigens niet de enigen die ontevreden waren over het traditionele godsdienstonderwijs. Veel predikanten gaven in de negentiende eeuw nieuwe lesmethodes uit voor het geven van catechisatie, maar dan meestal toch wel in de vorm van een vragenboek.⁴⁷

Er waren echter ook modernen die meenden dat men nieuwe ideeën het beste met behulp van vertrouwde materialen kon aanbieden: zij gaven modern-theologische vragenboeken uit.⁴⁸ De moderne predikant J.C. Matthes publiceerde in 1867 een dergelijk werk, dat gebruikt kon worden bij zijn leesboek *De nieuwe richting*. In dit boekje werd de essentie van *De nieuwe richting*, een boek dat bedoeld was voor de ‘gemeente van deze tijd’, in vragen en antwoorden zeer kernachtig samengevat, zo kernachtig dat sommigen erover vielen.⁴⁹ Het was een van de boeken die F. Rauwenhoff besprak in het eerder genoemde artikel over het godsdienstonderwijs. Rauwenhoff was zeer lovend over Matthes’ *Leesboek*, maar het *Vragenboek* noemde hij een ‘ongelukkig ondernemen’ dat kinderen tot ‘twistzieke theologanten’ maakte.⁵⁰ Rauwenhoff beschuldigde Matthes in dezen van ruwheid en hoopte dat het vragenboek spoedig in de vergetelheid zou raken.

Ook nu nog komen de vragen en antwoorden in het vragenboekje van Matthes tamelijk direct over. Om een voorbeeld te geven van de ruwheid die het volgens Rauwenhoff kenmerkte:

44 Van Hamel, *Belijdenis-doen*, 31. Zie ook Bos, *In dienst van het Koninkrijk*, 69: ‘Jongens hoorden belijdenis van hun geloof te hebben afgelegd voordat ze in militaire dienst of naar de academie gingen; dat zou hen wapenen tegen velerlei verleiding. Ook voor meisjes hing deze geloofsdaad samen met geslachtsrijpheid (...)’

45 Zie ook Herderscheê, *De modern-godsdienstige richting in Nederland*, 345.

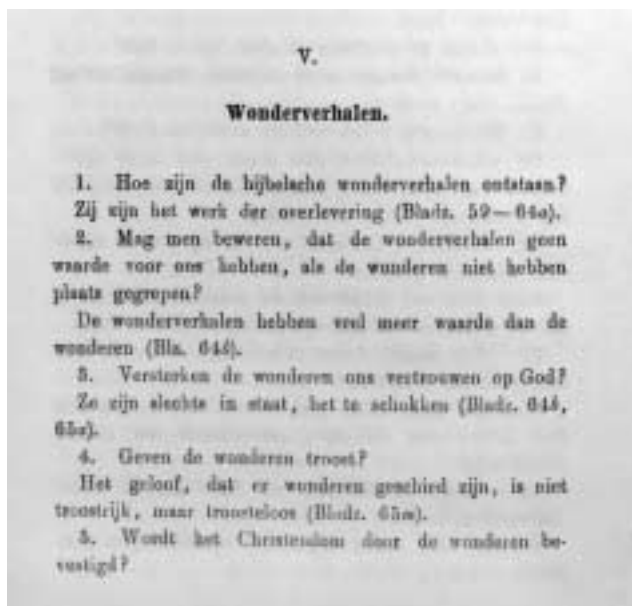
46 Corstius, ‘Catechisatie’, 246.

47 Bos, *In dienst van het Koninkrijk*, 73.

48 H.G. Hagen e.a., *Godsdienstonderwijs voor meer ontwikkelden*, Leiden 1870; Matthes, *Vragenboek*; J.H. Maronier, *Vraagboekje bij de eenvoudige handleiding*, ’s-Hertogenbosch 1872.

49 Herderscheê, *De modern-godsdienstige richting*, 108.

50 Rauwenhoff, ‘Godsdienstonderwijs’, 594.

2. Fragment uit *Vragenboek*.

Versterken de wonderen ons vertrouwen op God?

Ze zijn slechts in staat, het te schokken.

Geven de wonderen troest?

Het geloof, dat er wonderen geschied zijn, is niet troestrijk, maar troosteloos.⁵¹

Rauwenhoff gruwde bij de gedachte dat kinderen deze dogmatiek na thuiskomst aan hun traditionele ouders moesten verkondigen.⁵² Boekjes als deze waren wellicht inderdaad niet zo pedagogisch verantwoord, maar maken wel duidelijk dat de modernen koste wat kost de inhoud van het traditionele godsdienstonderwijs wilden veranderen.

4 Predikanten en catechiseermeesters

In de negentiende eeuw was het godsdienstonderwijs dat predikanten gaven waarschijnlijk voornamelijk bedoeld voor kinderen van de gegoede burgerij en voor de grotere talenten uit de lagere sociale klassen, die op die manier niet verloren zouden gaan.⁵³ Voor de minder bedeelden waren er godsdienstonderwijzers, in de negentiende eeuw vaak 'catechiseermeester' genoemd, die ter vervanging van de predikant cate-

⁵¹ Matthes, *Vragenboek*, 14-15.

⁵² Rauwenhoff, 'Godsdienstonderwijs', 595.

⁵³ Kruithof, *Zonde en deugd in domineesland*, 132; Bos, *In dienst van het Koninkrijk*, 75: 'Boze tongen be-
weerden dat predikanten zelf 'alleen de kinderen van de rijken en aanzienlijken willen leeren'.'

chisatie gaven. Omdat deze catechiseermeesters lager opgeleid waren dan predikanten en meestal behoorden tot de lagere burgerij, waren ze volgens sommige negentiende-eeuwers beter dan een predikant in staat de arme kinderen catechisatie te geven.⁵⁴

Ook de moderne predikanten lieten, vanwege tijd- en ruimtegebrek, de meeste leerlingen over aan de catechiseermeesters. Dit gebeurde, zo blijkt uit de woorden van de moderne predikant Corstius, met name in grote steden, waar 'alleen de veelbelovende leerlingen komen bij den predikant'.⁵⁵ De predikant gaf zijn leerlingen thuis les; voor andere kinderen moesten door de gemeente speciale catechiseerkamers beschikbaar worden gesteld.

Zulk soort kamers zouden bijvoorbeeld in fabrieken moeten komen, zo stelde Corstius. In de negentiende eeuw was kinderarbeid een normale zaak. Tot 1874, toen er een verbod op kinderarbeid kwam, moesten kinderen van fabrieksarbeiders vaak van zes uur 's ochtends tot negen uur 's avonds in de fabriek werken.⁵⁶ Corstius maakte zich in 1868 zorgen dat fabriekskinderen door gebrek aan onderwijs verkeerd gedrag zouden gaan vertonen, en vond dat tegen deze dreiging maatregelen moesten worden genomen:

Overall behoorde de gemeente te zorgen voor goede catechiseerkamers. Op groote fabrieken behoorde daarvoor evenzeer gezorgd te worden, even als voor schoollokaal en onderwijs, zullen zij geen kweekplaatsen worden van alle mogelijke zonden.⁵⁷

Corstius gaf er geen blijk van dat hij zich zorgen maakte om de lichamelijke gesteldheid van de fabriekskinderen. Hij pleitte slechts voor het geven van godsdienstonderwijs. Dat laatste was bijzonder, want het was in de negentiende eeuw geen uitgemaakte zaak dat kinderen in fabrieken onderwezen moesten worden. Gezien hun toekomstbestemming zouden ze volgens velen weinig voordeel hebben bij het volgen van onderwijs. Bovendien vroeg men zich af door wie het zware lichamelijke werk gedaan zou moeten worden als de sociaal-economische positie van de minder bedeelde zou verbeteren. Toch was een deel van de elite van mening dat het goed was ook arbeiders te onderwijzen. Het bijbrengen van enige beschaving en moreel besef kon volgens hen geen kwaad, en op die manier bereikte men ook de 'enkele diamanten' die de natuur soms voortbracht.⁵⁸ Het onderwijzen van deze talenten van het volk was onder andere de taak van predikanten en catechiseermeesters.

Sommige moderne catechiseermeesters probeerden ouders ervan te overtuigen dat hun kind het beste af was met particulier godsdienstonderwijs dat niet gelieerd was aan de school:

⁵⁴ Bos, *In dienst van het Koninkrijk*, 75.

⁵⁵ Corstius, 'Catechisatie', 248.

⁵⁶ Mathijssen, *De gemaskerde eeuw*, 211-219.

⁵⁷ Corstius, 'Catechisatie', 248.

⁵⁸ Lenders, *De burger en de volksschool*, 60-61.

Nogmaals dan en ten slotte, christelijke ouders! Wilt, noch verwacht van de scholen de godsdienstige opvoeding uwer kinderen; laat ze overeenkomstig uw rang, vermogen en stand, het godsdienstig onderwijs van der jeugd aan geworden, of in uwe woningen, of elders; en wees deswegens het minst karig op uw zilver of goud. Doet gij 't niet: gij vermoordt de zielen uwer kinderen en breekt het geluk der menschheid voor een deel daarmede af.⁵⁹

Uit dit citaat blijkt natuurlijk ook dat deze godsdienstonderwijzer, J.P. Heukelom, reclame maakte voor eigen diensten. Godsdienstonderwijs kon volgens hem niet zo maar overgelaten worden aan de eerste de beste schoolonderwijzer; die had niet genoeg verstand van zaken en kon bovendien wel eens van de verkeerde richting zijn. Voor de godsdienstige opvoeding van hun kinderen moesten ouders volgens Heukelom een extra bijdrage over hebben.

Kennelijk besloten ouders vaak hun kinderen geen godsdienstonderwijs te laten genieten, want in de populariserende modern-theologische bronnen wordt met enige regelmaat geklaagd dat ouders in dit opzicht niets overhadden voor hun kind. Dit betekende inkomstenderving voor moderne godsdienstonderwijzers, omdat die vaak financieel afhankelijk waren van de betaling door ouders.⁶⁰ De modernen reageerden hierop met waarschuwingen en aanbevelingen om toch vooral niet te karig te zijn met betrekking tot de godsdienstige opvoeding van kinderen.

De moderne predikant W. Jesse bijvoorbeeld spoorde ouders aan een financiële bijdrage te leveren aan het godsdienstonderwijs van hun kinderen, om zo met de juiste middelen het beste resultaat te verkrijgen:

Is toch de gemeente eens overtuigd dat goed godsdienstonderwijs hoogst wenschelijk is, dan zal zij voordat de rekening van de muziek, het dansen en den modewinkel voldaan, voordat ten platten lande de spaarpot voor den goud- en zilversmid wordt uitgeput, eerst het noodige afzonderen voor wat het eerst noodige is. Een kleine jaarlijksche bijdrage onderhoudt lokaal en leermiddelen.⁶¹

Ook godsdienstonderwijzer Heukelom deed, net als predikant Van Campen in *Kijkjes in het leven van een dorpspredikant*, zijn beklag over ouders die geen geld meer spendeerden aan het godsdienstonderwijs voor hun kinderen. Hij stelt dat ze het kennelijk belangrijker vonden om hun kinderen danslessen te geven: 'En het geld daaraan besteed, is het onnoodiger uitgegeven dan aan danslessen.'⁶² Dat mensen zoveel klagen over het verval van de godsdienst is volgens Heukelom onterecht: ze kunnen er namelijk zelf iets aan doen door hun kinderen goed te laten onderwijzen. Sommige elitaire ouders kozen ervoor hun kinderen danslessen in plaats van godsdienstonderwijs te laten volgen. Voor hen kreeg het christelijk geloof een minder centrale betekenis.

⁵⁹ Heukelom, 'Een kort woord aan Christenen in Nederland', 190.

⁶⁰ Zie Bos, *In dienst van het Koninkrijk*, 74, die stelt dat catechiseermeesters 'vrij gevestigde repetitors' waren, 'die jongeren tegen betaling klaarstoomden voor hun belijdenis'.

⁶¹ W. Jesse, *Eene leerwijze voor het godsdienstonderwijs*, Leiden 1873, 19-20.

⁶² Heukelom, 'Een kort woord aan Christenen in Nederland', 187.

3. Moderne godsdienst-
onderwijzer biedt zich aan.

Dat dergelijke ouders in de populariserende modern-theologische bronnen een *issue* zijn, laat ook zien dat de moderneren te maken hadden met een elitair publiek, mensen die zich konden veroorloven hun kinderen sieraden, modieuze kleding, dans- en muzieklessen te schenken.

5 Godsdienstige opvoeding in het gezin

De godsdienstige opvoeding van kinderen kon volgens de moderneren niet alleen aan de kerk worden overgelaten; ouders speelden ook zelf een belangrijke rol. Het gezin werd in de negentiende eeuw vaak gedefinieerd als 'de grondslag der opvoeding van volken en maatschappijen'.⁶³ Omdat er nog geen algemene leerplicht was, bleef de opvoeding in het gezin van zeer groot belang. De opvoedkundige taken op het gebied van de godsdienst waren idealiter verdeeld over kerk, school en gezin.⁶⁴

De moeder werd in de negentiende eeuw gezien als de aangewezen persoon om binnenshuis voor de opvoeding, en dan met name de godsdienstige opvoeding, zorg te dragen. Zij was een 'onmisbare schakel in het harmonie-model van het ge-

⁶³ Zie bijv. B., 'Godsdienst en huisgezin', in: *Geloof en leven* 5 (1871), 65-70, hier 70.

⁶⁴ Vgl. Jansing en Dasberg, 'Onderwijs', 218.

4. Moederliefde.

zin'.⁶⁵ De vrouw gold als godsdienstiger dan de man. Daarom werd de rol van de vrouw in de godsdienstige opvoeding benadrukt. Een man kon zijn opvoedkundige taken volbrengen zonder de godsdienst ter sprake te brengen, een vrouw niet.⁶⁶

Ook de moderneren, zoals de moderne predikant Reilingh, zagen de moeder als de persoon die kinderen op een volkomen natuurlijke manier godsdienstig kon opvoeden, ook omdat ze niet of nauwelijks geschoold was:

Zie die moeder. Zelve onkundig in de leer, maar haar God en Heer liefhebbende, leidt zij haar kroost bijna onmerkbaar tot den grooten kindervriend en maakt zij haar kleinen door haar omgang en zorg, wat ze zelve is: een kind Gods.⁶⁷

De moderne predikant W.C. Groenevelt was van mening dat de godsdienstige opvoeding van de kinderen met name een taak van de moeder was:

⁶⁵ Mathijssen, *De gemaskerde eeuw*, 204.

⁶⁶ Toos Streng, *Geschapen om te scheppen? Opvattingen over vrouwen en schrijverschap in Nederland, 1815-1860*, 41. Zie ook T. de Nijs, *In veilige haven. Het familieleven van de Rotterdamse gegoede burgerij 1815-1890*, Nijmegen 2001, 106: de moeder moest zorg dragen voor de morele ontwikkeling van het kind.

⁶⁷ Reilingh, 'Godsdienst en school', 136.

De kinderen tot deugdzame mensen te vormen, dat zij dan in de eerste plaats het streven der ouders. 't Is de roeping van vader en moeder en niet het minst der moeder hun hart te doen ontgloeien in liefde tot al wat goed en schoon en edel is (...).⁶⁸

Volgens de moderne predikant W. Zaalberg moesten vrouwen zich van deze roeping meer bewust worden; de invloed van de vrouw op de opvoeding van het kind werd namelijk door veel mannen onderschat. Veel moeders, zowel van lage als hoge sociale afkomst, hadden te weinig besef van hun verantwoordelijkheid op dit vlak,⁶⁹ terwijl zij juist degenen waren die de ergste geloofstwijfel konden tegengaan en zo de godsdienst op peil konden houden.⁷⁰ Veel mensen maakten zich volgens de auteur zorgen over de invloed die het openbaar onderwijs uitoefende op kinderen en spraken schande van de godsdienstloosheid die er heerste.⁷¹ Omdat moeders een compensatie vormden voor het ontbreken van het godsdienstonderwijs op openbare scholen viel er volgens Zaalberg echter weinig te vrezen.⁷² Als moeders hun rol op de juiste manier vervulden, was er geen reden voor twijfel aan de openbare school.

Weer blijkt de moderne voorkeur voor het openbaar onderwijs. Door de rol van de moeder in de godsdienstige opvoeding te benadrukken probeerde Zaalberg zijn lezers ervan te overtuigen dat de argumenten om kinderen het openbaar onderwijs te onthouden niet steekhoudend waren.

Sommige modernen realiseerden zich in de loop van de tijd dat ze, door hun eigen florissante economische positie, de mate waarin het gezin invloed kon uitoefenen op een kind geïdealiseerd hadden. Hierover werden dan ook twijfels geuit, die met name de gezinnen van arbeiders golden. Jesse merkte bijvoorbeeld op dat de invloed van het gezin op de opvoeding in modern-theologische kringen vaak te hoog was ingeschat, 'omdat', zo stelt hij, 'wij zelf het te huis zoo goed gehad hebben'.⁷³ In arbeiderskringen lag dat anders:

Doch het huisgezin van veel arbeiders en kleine burgers kan niet een voldoende opvoedend vermogen oefenen op het zedelijk-godsdienstig leven der kinderen. De fabriekarbeiders in de Zaanstreek zijn meest alleen te huis om te slapen; de pelders blijven zelfs een geheele week, dag en nacht in den molen.⁷⁴

Niet alleen bij de arbeiders, ook bij hogere standen als de handelaars was er gebrek aan een goede godsdienstige opvoeding:

68 W.C. Groenevelt, 'Opvoeding tot godsdienst', in: *De nieuwe richting in het leven* 3 (1870), 254-256, hier 254.

69 Zaalberg, 'Aan Neêrlands vrouwen en moeders', 131.

70 Zaalberg, 'Aan Neêrlands vrouwen en moeders', 132.

71 Zaalberg, 'Aan Neêrlands vrouwen en moeders', 134.

72 Zaalberg, 'Aan Neêrlands vrouwen en moeders', 135.

73 W. Jesse, 'Een woord over het doel van het godsdienstonderwijs', in: P.H. Hugenholtz jr. (red.), *Stemmen uit de Vrije Gemeente* 6 (1883), 15-32, hier 19-20.

74 Jesse, 'Een woord over het doel van het godsdienstonderwijs', 20.

De kleinhandelaars hebben “weinig of geen gelegenheid om zich met de zedelijk-godsdienstige opvoeding te bemoeien;” onder de groothandelaars zijn er velen die haar zoo gemakkelijk aan de school en aan den predikant overlaten.⁷⁵

Vanwege dit soort leefomstandigheden was het volgens Jesse des te belangrijker dat de moderne predikanten en de moderne godsdienstonderwijzers zich realiseerden dat ze een grote en belangrijke taak hadden in de godsdienstige opvoeding van de kinderen in hun gemeente.

6 Standenonderwijs

Uit het voorgaande is al gebleken dat men in de negentiende eeuw van mening was dat in het onderwijs kinderen ingedeeld moesten worden naar aanleiding van de sociaal-economische positie van hun ouders. De moderne predikanten deelden dit standpunt; Corstius stelt bijvoorbeeld dat kinderen bij de catechisatie niet alleen moeten worden onderverdeeld naar leeftijd en geslacht, maar zeker ook naar stand:

Ik ben van oordeel dat alle schoolkinderen bij den predikant behooren te komen in de catechiseerkamer. Op de catechisatie bij zekeren leeftijd, natuurlijk schifting – jongens van meisjes – maar ook van standen? Dit laatste is niet altijd, ja veelal niet mogelijk voor den predikant, maar wenschelijk zeker, om reden dat de verstandelijke ontwikkeling op verre na niet in alle standen gelijk staat en zoowel de methode als de gehalte van het onderwijs, gewijzigd behoort te worden naar den stand en de ontwikkeling der leerlingen. Hierop wordt te weinig gelet, ja 't wordt zelfs als een bewijs van eerlijkheid en billijkheid van den Predikant geprezen, als hij volstrekt geen onderscheid maakt.⁷⁶

Ook Jesse maakte bij het geven van catechisatie een onderverdeling naar sociaal-economische afkomst. De meeste van zijn leerlingen doorliepen in vier klassen het ‘lager’ en ‘middelbaar’ catechisatie-onderwijs, waarna ze belijdenis deden. Daarnaast had Jesse nog twee klassen, ‘de algemeene jongens- en algemeene meisjesklasse’, die bestemd waren voor kinderen die om welke reden dan ook niet in staat waren regelmatig te komen:

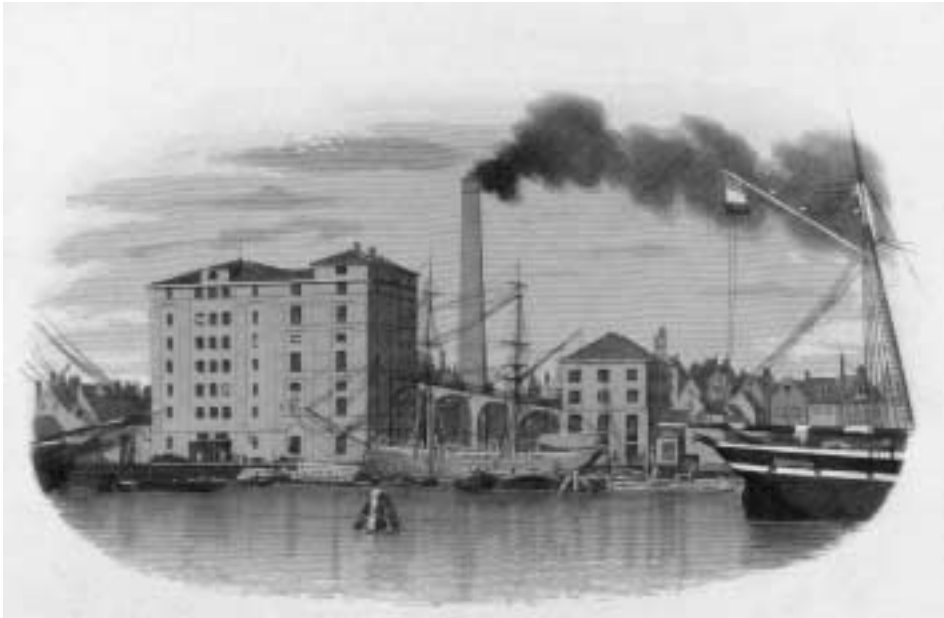
Niet alle leerlingen toch kunnen den cursus geregeld blijven volgen. Zij zijn hiertoe te weinig ontwikkeld. Er zijn ambachtslieden en fabriekarbeiders voor wie geregeld komen een onmogelijkheid schijnt. Er zijn dienstboden die dikwijls, zooals het heet, niet kunnen gemist worden, of die in het geheel niet mogen “te leeren” gaan. (...) Die allen komen vroeg of laat in de algemeene klassen waar zij blijven totdat zij leden der gemeente wenschen te worden, wat aan niemand wordt vergund die niet lezen en schrijven kan (...).⁷⁷

Modern-theologische handboeken voor het godsdienstonderwijs werden vaak geschreven voor één bepaald sociaal milieu. Van de remonstrantse predikant J.H. Maronier verschenen bijvoorbeeld zowel een uitgebreide als een eenvoudige handlei-

⁷⁵ Jesse, ‘Een woord over het doel van het godsdienstonderwijs’, 20.

⁷⁶ Corstius, ‘Catechisatie’, 248.

⁷⁷ Jesse, *Eene leerwijze voor het godsdienstonderwijs*, 15.

5. Fabriek.

ding bij het godsdienstonderwijs.⁷⁸ H.G. Hagen en anderen verzorgden een boek voor het godsdienstonderwijs voor meer ontwikkelden.⁷⁹ Het verschil tussen de handleidingen komt voornamelijk tot uitdrukking in de schrijfstijl, maar ook aan de inhoud kunnen we zien dat sommigen het lagere sociale milieu op het oog hadden. Zo verklaart Maronier zijn lezers waarom er verschillende sociale milieus bestaan, en waarom dat zo moet blijven:

Al predikt het Christendom de gelijkheid van alle mensen voor God, het neemt daarmee het verschil van rang en stand in de maatschappij niet weg. (...) Er zijn tragen en vlijtigen, vernuftigen en weinig ontwikkelden; al kon men dus voor een enkelen dag het verschil in stand doen verdwijnen, spoedig zou het terugkeeren. Op een andere wijze oefent het Christendom zijn invloed uit op de maatschappij. Het bewaart de rijken en aanzienlijken voor hoogmoed (...). De armen zullen als Christenen hun lot met gelatenheid dragen en bedenken, dat ook voor hen schatten verkrijgbaar zijn, die meer waarde hebben dan geld en goed.⁸⁰

Het christelijk geloof wordt hier gedefinieerd als een systeem dat de maatschappij in overzichtelijke lagen indeelt en ervoor zorgt dat zowel rijken als armen tevreden zijn met hun positie in de maatschappij. In de negentiende eeuw werd vaker ge-

⁷⁸ J.H. Maronier, *Uitgebreide handleiding bij het godsdienst-onderwijs, naar de behoeften van onzen tijd*, 's-Hertogenbosch 1865; J.H. Maronier, *Eenvoudige handleiding bij het godsdienst-onderwijs*, 's-Hertogenbosch 1869.

⁷⁹ H.G. Hagen e.a., *Godsdienstonderwijs voor meer ontwikkelden*, Leiden 1870.

⁸⁰ Maronier, *Eenvoudige handleiding*, 157-158.

6. J.H. Maronier.

waarschuwd tegen het verlangen dat sommigen hadden naar standsverheffing.⁸¹ En zo deed ook Maronier: voor God waren misschien alle mensen gelijk, maar de samenleving kon alleen functioneren als verschillen bleven bestaan. Bovendien, zo stelde hij, waren de arbeiders niet minder waard dan de elite; ook Jezus zelf was een eenvoudige timmerman:

Een enkele maal wordt hij [Jezus] in de evangeliën de timmerman genoemd. Gij zult wel niet meenen, dat dit Jezus eenigszins tot oneer verstrekke. Een der standen, die het meest onze achting verdienen, is de nijvere handwerkersstand.⁸²

Uit dergelijke handboeken wordt duidelijk dat de modernen voorstanders waren van standenonderwijs. De ongelijkheden in de maatschappij werden door hen als normaal beschouwd; zo was de maatschappij nu eenmaal opgebouwd. Met teksten als de hierboven geciteerde werd getracht de sociaal-economische positie van de lagere milieus te handhaven en te rechtvaardigen. De modernen deden dit omdat ze zich door de versterkte positie van de arbeiders bedreigd voelden.⁸³

81 Zie bijv. De Bruin, *Het ontstaan van de schoolstrijd*, 190: "Tegen "de zucht naar standsverheffing (...)" moest dus wel een bedachtzame waarschuwing worden geuit: ieder had toch van God zijn specifieke functie in de samenleving gekregen."; Lenders, *De burger en de volksschool*, 77, 85-86.

82 Maronier, *Eenvoudige handleiding*, 36.

83 Zie ook hoofdstuk acht, 'De sociale kwestie'.

In de negentiende eeuw was zo'n visie op het onderwijs breed gedragen: volgens velen vormde het onderwijs voor de lagere klassen een middel tegen afdaling op de maatschappelijke ladder (door alcoholisme en dergelijke),⁸⁴ en daarom moest er rekening gehouden worden met de sociaal-economische achtergrond van de leerlingen en ook met de uiteindelijke toekomst van de kinderen.⁸⁵

7 Godsdienstonderwijs in eigen kring

In de discussie om de positie van het godsdienstonderwijs in de tweede helft van de negentiende eeuw bleek dat Nederland in godsdienstig opzicht zeer verdeeld was. Door de onderwijswet van 1857 werd aan dit pluralisme ruimte gegeven: het godsdienstonderwijs werd van de gesubsidieerde lagere scholen verbannen en werd een taak van de verschillende kerken. In tegenstelling tot sommige andere stromingen profiteerde het modernisme hiervan.

De modernen waren voorstanders van het openbaar onderwijs en hadden verscheidene motieven voor hun verdediging ervan. Omdat zij verlichte denkers waren, vonden ze het noodzakelijk dat ook in het onderwijs godsdienst en wetenschap van elkaar werden gescheiden. Ze steunden dan ook de onderwijswet van 1857, die deze scheiding faciliteerde.

De modernen hadden nu alle gelegenheid om hun eigen, modern-theologische godsdienstonderwijs te verzorgen. Met behulp van nieuw catechisatie-materiaal probeerden ze kinderen van jongsaf aan vertrouwd te maken met het modern-theologische gedachtegoed. Om verwarring bij kinderen door conflicterende theologische opvattingen te voorkomen, trokken de modernen de godsdienstige opvoeding in de privésfeer; die had daardoor meer kans om te aarden in een omgeving die overwegend rechtzinnig was. Zo wilden de modernen de acceptatie van hun theologische opvattingen vergroten.

⁸⁴ Jansing en Dasberg, 'Onderwijs', 217-218.

⁸⁵ Lenders, *De burger en de volksschool*, 163-164.